

Тема 5: Право країн Стародавнього Сходу¹

План:

1. Виникнення права.
2. Спільні риси та особливості права давньосхідних країн.
3. Джерела права країн Стародавнього Сходу.
4. Правові інститути давньосхідних країн.

1. Виникнення права

Питання про те, коли і як починається виділення права із звичаїв первісного суспільства, як і чим взагалі відрізняється право від звичаїв, напевно, ніколи не будуть мати конкретних і повних відповідей. Все, що відомо сьогодні про становлення права з пам'яток тих епох – це лише історична реконструкція цього процесу, міру точності якої дуже важко перевірити. Цим, зокрема, зумовлена поява різних підходів до розуміння генези (походження) права.

Серед них домінує точка зору про те, що **державна та право нерозривні у своїй генезі, і держава є першопричиною права**. Така позиція обумовлена тим, що, **по-перше**, феномен взаємозв'язку держави і права осмислюється стосовно сучасної дійсності багатьох країн світу. Однак те, що ми спостерігаємо зараз, не означає неможливості виникнення права раніше виникнення держави. **По-друге**, досить широким розповсюдженням положення марксистської доктрини, згідно з якою поява держави і права зумовлена диференціацією суспільства при переході людства від економіки привласнюючого характеру до економіки виробляючої. Тим самим розподіл суспільства на класи виступає загальною причиною виникнення держави і права. **По-третє**, в цьому підході можна побачити вплив школи юридичного позитивізму, що зародилася в першій третині ХІХ ст., згідно з положеннями якої право є продуктом держави. Останнім часом поряд з цією домінуючою позицією серед вчених з'явилися небезпідставні **спроби обґрунтувати виникнення права раніше за державу**: Вони базуються на тому, що право виникає не тому, що є держава, а тому, що певні суспільні відносини, потреби, інтереси не можуть бути виражені, структуровані, реалізовані нормально поза і крім правових форм. Вони є об'єктивною й історично-логічною причиною виникнення, існування і функціонування права.

Право є складним явищем, воно не може мати лише єдину причину, наприклад, економічну. Для його виникнення об'єктивно необхідна ще низка причин і умов соціального, духовного, політичного, ідеологічного характеру, а також необхідний «матеріал», з якого «робиться» право, – воля, інтереси, мотиви, цілі, ідеї, цінності. Держава цей матеріал лише обробляє, систематизує, «підганяє», «шліфує», тобто додає йому потрібної форми і визначає його юридичну силу. Але «матеріал» цей був ще до виникнення держави, тому розглядати проблему походження права

¹ Матеріал створено на основі навчального посібника Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп. Київ : Центр учбової літератури, 2008 730 с.

пропонується як проблему походження «архаїчного права», по суті першого типу права, що являє собою звичаєве право періоду додержавної епохи. Ця точка зору базується не тільки на певних теоретичних конструкціях, але і на історико-правових дослідженнях (праця шведського вченого Е. Аннерса «Історія європейського права», в якій феномен права розповсюджується на родовий лад суспільства, де діє т.зв. «примирливе право». Свої дослідження з цієї проблеми він присвятив північногерманським народам часів середньовіччя, але без уваги не залишив і «архаїчні правові культури» найдавніших часів і країн).

2. Спільні риси та особливості права давньосхідних країн

З часу свого виникнення право тісно пов'язано з історією суспільства, відображає спільні риси й особливості його соціального, економічного, політичного і духовного розвитку.

Спільне у праві давньосхідних країн. Структура станово-кастових суспільств, яким було й давньосхідне суспільство, прямо і відкрито закріплювалася правом, а держава, що впливала на формування змісту права, виражала і захищала інтереси привілейованих станів або каст. Найважливіші загальні риси права давньосхідних країн:

1) воно було **багатоступеневим внаслідок особливої ієрархічної структури**, де розрізнялися вищі, менш високі за соціально-правовим становищем, нижчі, непривілейовані та безправні стани, кожен з яких мав особливий правовий статус. **Право** того часу **закріплювало соціальну нерівність**, що виявлялося передусім у пригнобленому становищі рабів. Незалежно від того, чи міг раб мати сім'ю або володіти в інтересах господаря тим або іншим майном, на Сході він виступав як річ і у такому статусі й розглядався правом;

2) **основним принципом реалізації давньосхідного права була законслухняність** (законопокірність), тобто відповідність поведінки кожного члена суспільства статусу свого стану, дотримання заборон, беззастережне виконання наказів влади. Опорою законопокірності часто були традиції, релігійно-етичні норми, але право станового суспільства завжди було зобов'язуючим наказом, даним зверху: правителем, його чиновниками, церквою, господарем – тобто тими, хто був наділений владою;

3) право Стародавнього Сходу **нерозривно пов'язано з релігією і релігійною мораллю**. Правова норма тут, за рідкісним винятком, мала релігійне обґрунтування. Правопорушення – це одночасне порушення норми релігії і моралі;

4) **основним джерелом права** давньосхідних держав протягом віків **залишалися звичаї**, які, будучи продуктом громадської творчості, протягом тривалого часу не записувалися, а зберігалися в усній традиції і пам'яті одноплемінників. Це знайшло відображення у тому, що майже у всіх пам'ятках давньосхідного права можна знайти посилання на древніх мудреців – священних авторитетів, які охороняли звичаї. Норми права спиралися на сталі зразки поведінки,

що склалися в минулому, орієнтувалися на них. Звичай, що наповнюється новим соціальним змістом, санкціонований державою, залишався основним джерелом права і тоді, коли з'явилися письмові документи;

5) **писане право** країн Стародавнього Сходу **було ще незавершеним. Перші пам'ятки права в основному закріплювали найбільш поширені звичаї, стали судову практику.** З цим пов'язані їх неповнота, нерозробленість ряду інститутів і норм, їх казуїстичний характер, бо правова норма фіксувалася не в абстрактній формі, а у вигляді конкретного випадку. У правових системах, що формувалися в давньосхідних суспільствах, які повільно еволюціонували, знайшли відображення норми старого родового ладу, наприклад, передбачення колективної відповідальності членів сім'ї або навіть усіх членів сусідської общини за вчинки, скоєні одним з них, кровної помсти, самосуду, таліону. Поява майнових, станових, професійних і інших відмінностей призвели до прямого перекидання в нормах давньосхідного права ідеї первіснообщинного ладу про рівність (еквівалентність). Ці норми виходили з того, що ціна крові знатного, багатого вища за ціну крові бідного, незнатного;

б) спільні традиційні риси давньосхідного права значною мірою визначалися тривалим існуванням у країнах Стародавнього Сходу таких соціальних форм, як община, велика патріархальна сім'я. У всіх нормах давньосхідного шлюбно-сімейного і спадкового права простежуються, наприклад, такі традиційні риси, як покірливе, принижене становище жінок, дітей в патріархальній сім'ї, нерівність спадкових прав жінок і чоловіків тощо;

7) в давньосхідному праві **відсутнє ще уявлення про галузі права, про чіткі відмінності злочинів від приватних правопорушень.** На перший погляд, правові документи Стародавнього Сходу викладені не тільки безсистемно, але і без будь-якої внутрішньої логіки. Але **внутрішня логіка викладу норм у цих правових пам'ятках присутня.** Вона **визначається або релігійними концепціями про тяжкість, гріховність тієї або іншої поведінки людини в Вавилоні і в Китаї або релігійною концепцією світобудови, станово-варнового розподілу в Індії.**

Говорячи про загальні елементи правових систем країн Стародавнього Сходу, не можна не побачити і специфічних рис їх правових принципів, інститутів і норм, пов'язаних з особливостями духовної культури, релігії, тієї або іншої системи цінностей.

Характерною **особливістю права Стародавнього Єгипту** – країни «поголовного рабства», засилля адміністративно-командного царського апарату, з його доведеними до абсолюту контрольно-регулюючими функціями, є те, що не було створено навіть умови для загальних уявлень про правоздатність, правовий статус особи. Найважливішою особливістю давньоєгипетського права є обґрунтування його правових норм. Основи права при фараонів, що займав положення богоподібного самодержця, ґрунтувалися на його, фараона, особистій

волі. Але в той же час правові норми тієї епохи виправдовувалися тим, що існував загальний принцип: обвинувачення і контробвинувачення мали бути рівноцінними. Тут має місце характерне для багатьох правових систем прагнення мотивувати правові норми відповідно до етичної норми, в основу якої було покладено принцип рівності (т.зв. «принцип еквівалентності»), який виражався у формі вимоги справедливості і законності. У стародавніх єгипетських правових джерелах є чітко виражені формулювання, наприклад, принципу ретельної перевірки відповідності позовів, що взаємно висуваються. Даний принцип був представлений в символічній формі у вигляді двох урівноважених чаш ваги. Таким чином, спочатку типово єгипетський символ пізніше (в античну епоху) сприймався як алегоричне зображення ідеї справедливості. І навіть сьогодні він, як і раніше, продовжує відігравати ту ж роль. **Особливим у праві єгиптян того часу є також те, що:**

а) їх т.зв. «**карне право**», в порівнянні з таким у асирійців і вавілонян, **відрізнялося м'якістю і тільки в обмеженій мірі вираженим принципом помсти – таліону: життя за життя, око за око, зуб за зуб**, принципом, який домінує в клинописних текстах сучасного йому близькосхідного права;

б) жінка, в переважній більшості випадків, володіла тими ж правовими можливостями, що й чоловік.

Для Стародавнього Вавилону характерна досить рання поява письмового законодавства, що було обумовлено особливими умовами становлення і розвитку держави; досить раннім розвитком товарно-грошових відносин, внутрішньої і зовнішньої торгівлі; **меншою**, ніж в інших країнах Стародавнього Сходу, **залежністю від релігії**.

У Стародавньому Китаї і релігія, і право спочатку **відкидали ідею рівності людей**, виходили з визнання відмінностей між членами китайського суспільства. **Китайське традиційне право – це передусім карне право**, що включало норми шлюбно-сімейного, цивільного права, порушення яких спричиняло кримінальне покарання.

Давньоіндійська цивілізація мала **яскраво виражений релігійний характер**. **Всі сторони життя** в давньоіндійському суспільстві **регулювалися суворо розробленими етико-релігійними нормами**. Тому у давньоіндійському суспільстві особливу цінність мав вчений **брахман**, який виконував функції вихователя людей в дусі неухильного дотримання **дхарми** (правил поведінки релігійного індуса), варнових норм і ритуалу. Цим багато в чому пояснюється специфіка джерел права в Стародавній Індії, серед яких особливе місце займали брахманські повчальні твори – **дхармашастри**. В них знайшли відображення особливості традиційного права індусів, що пережило століття.

Особливий вплив на зміст **староєврейського права** зробили релігійні розпорядження іудаїзму з його прихильністю до ідеї богообраності ізраїльського народу, ідеалам підкорення соціальної поведінки священним заповідям. **Орієнтація правозастосування на сімейні, значною мірою, общинні цінності**, в кінцевому рахунку зробила староєврейське право **вузьконаціональним**. Це забезпечило йому тривале життя і використання його в тих країнах, офіційні доктрини яких негативно відносилися до іудаїзму.

3. Джерела права країн Стародавнього Сходу

Найдавнішими джерелами права давньосхідних країн були звичаї. В той же час, як свідчать історичні джерела, збереглися окремі письмові правові пам'ятки, датовані III-II тис. до н.е.

Джерела права Вавилону. Закони царя Хаммурапі. З найдавніших джерел права Стародавнього Сходу, що дійшли до нас, слід відзначити **правові пам'ятки Міжріччя**: закони Урукагіни (бл. 2400 р. до н. е.), шумерські закони часів правління династій Ісіна і Ларси (XXI-XVIII ст. до н. е.), «Закони Хаммурапі» (XVIII ст. до н. е.).

Центральне місце займають **Закони вавилонського царя Хаммурапі**. Вони **були вибиті на великому (біля 2 м) чорному базальтовому стовпі**. Вгорі лицьової сторони стовпа зображений рельєф царя, який стоїть перед богом Сонця Шамашем – захисником суду. Під рельєфом накреслено текст законів, що заповнює обидві сторони стовпа. **Текст розділяється на три частини**. Першою частиною є значний за обсягом **вступ**, в якому Хаммурапі оголошує, що боги передали йому царство для того, «щоб сильний не гнобив слабшого». Потім подається перелік благодіянь, які Хаммурапі надав містам своєї держави. Після вступу розміщені **статті законів**, які, в свою чергу, закінчуються ґрунтовним **висновком**. Всього **пам'ятка нараховує 282 статті**. Вони не містять загальних принципів, відсутня система у викладі, хоч певна логіка має місце. При складанні збірника **в його основу було покладено старе звичаєве право, шумерійські судєбники, нове законодавство**. Закони Хаммурапі являли скоріш реформоване законодавство, що так і не дійшло до всіх районів Вавилонської держави. Вони **не є вичерпною кодифікацією законів**, і, отже, ще більша кількість звичаєвих правових інститутів, відомих з матеріалів інших джерел, ще не піддана обробці. Це, мабуть, залежало від характеру реформ законів, що містилися в джерелах, і було виключно звичайним явищем для законодавства більш пізніх епох. Здавна відомі і закони, що мали силу, не потребували поправок і навіть не вимагали свого закріплення в письмовій формі. Всі, кому потрібні були відомості про закони, були більш-менш знайомі з основними правовими нормами, свідчення про які передавалися далі в традиційній усній, і часто досить точній формі. Стосовно загального рівня юридичної техніки Законів Хаммурапі потрібно зазначити, що **його правові норми носять явно виражений казуїстичний характер**. Але при цьому всі представлені випадки

розбираються досить докладно. Ці закони, як правило (що було типово для будь-якого казуїстичного тексту), починаються зі слова «якщо», після котрого подається опис конкретної ситуації, до якої і відносилася відповідна юридична норма цивільного або кримінального права. Вавилонська система правових норм реалізовувалася на базі судових процесів, що проводилися державними чиновниками. Будь-який процес завжди прив'язувався до конфліктних ситуацій, які можна було досить легко спостерігати. Ці події мали бути сформульовані у вигляді простих тверджень або спростувань, яким пізніше можна було надати силу доказів, що підкріплювалися клятвою або доводилися божим судом. Закони Хаммурапі на відміну від інших східних кодифікацій не містять релігійного і морального елементу.

Давньоєгипетські та давньоєврейські пам'ятки права. З інших давньосхідних царів, можна відзначити єгипетського фараона Рамзеса II, під час царювання якого (XIII ст. до н. е.) з'явився «закон», зміст якого було направлено на зміцнення єгипетської армії, закріплення соціальної організації суспільства і бюрократизацію державного апарату.

До цього ж часу відносять виникнення староєврейського права. Напівлегендарний пророк Мойсей, з ім'ям якого пов'язується початок освоєння євреями Палестини, в XIII ст. до н.е. склав релігійні заповіді і перші закони. Реальна більшість приписаних Мойсею правових розпоряджень, що увійшли до старозавітної книги Біблії «Ісход» і «Левіт», з'явилися в Іудейському царстві в IX-VII ст. до н.е. Стародавні правила, приписані в Біблії пророку Мойсею, встановлювали організацію староєврейського суспільства на суворій і вузьконаціональній основі. Єврейська община формувалася як замкнений соціальний організм, пов'язаний загальними традиціями, релігійними правилами і, головне, особливими відносинами з Богом, недоступними іншим народам. Згідно з заповітом, єврейський народ уклав свого роду «політичний договір» з Богом, за яким народ зобов'язувався зберігати передані через Мойсея правила і закони, але і Господь повинен був дотримуватися свого особливого благовоління до народу. Такий умовний договір вніс у політичну організацію і основи правового життя древніх іудеїв вагомий теократичний елемент. **Основою** всього староєврейського права стали т.зв. «Десять заповідей», згідно з Біблією, передані через Мойсея єврейському народу прозрінням. Заповіді стали **принципово новим** словом в історії права: **вперше оформилися не казусні, а загальні правила правової поведінки**, хоч і значною мірою релігійні за змістом. Заповіді умовно містили три групи розпоряджень. **Перша** – головні вимоги староєврейської релігії: єдинобожжя, заборона на поклоніння іншим богам і на ідолопоклонство. **Друга** – постанови релігійно-життєвого характеру, вимоги до способу життя: дотримання суботнього, вихідного від всіх справ дня, шанування батьків. **Третя** безпосередньо стосувалася загальних правових відносин і заборони такої поведінки, яка, за

заповітом, вважалася злочинною не тільки в людському, але і в релігійному значенні: не вбивай, не перелюбствуй, не кради, не лжесвідчи на ближнього твого, не бажай дружини ближнього твого, ні дому його, ні поля його, ні раба його, ні вола його, ні всього, що є у нього.

У VIII ст. до н.е. в **Єгипті з'являється кодекс царя Бокхоріса**, що складався з восьми книг (40 сувоїв). За цими законами **вперше було заборонено обернення в рабство боржників**, а селянам дозволялося проводити відчуження і заставу своїх наділів. Вперше застосування права перестало бути монопольним заняттям жерців і договори перестали писати мовою священних формул.

Правові джерела Китаю. Поява писаних законів у Китаї фактично відноситься до VI-V ст. до н. е., хоча, згідно з історичною традицією, в X ст. до н.е. в царстві Чжоу ніби існував **Карний кодекс, що нараховував 3 тисячі статей**. Поява писаного законодавства в сер. I тис. до н.е. була пов'язана з посиленням соціального розшарування китайського суспільства. Не випадково **одним із перших писаних законів був Закон про поземельний податок**, прийнятий в VI ст. до н.е. в царстві Лу, що закріпив ліквідацію общинного і встановлення приватного землеволодіння.

Одним з перших матеріальних свідоцтв писаних законів у Китаї став знайдений бронзовий триножник з текстом «Огляду законів», датований 536 р. до н.е. Його основою стало поняття «у син» – п'яти найбільш поширених видів покарань за злочини: таврування, відрізання носа, відрубання однієї або обох ніг, кастрація і страта. Лише на рубежі V-IV ст. до н.е. з'явився один з перших зводів законів – **«Книга законів царства Вей»**. Він складався з **6 розділів**: закони про злочини, про розбійників, про ув'язнення, про впіймання злочинців, про знаряддя страти і тортур.

Цей збірник поклав початок подальшій практиці розробки збірників законів. У ханьському Китаї в III-II ст. до н.е. проводилася величезна робота по опису, перепису, коментуванню і відновленню древніх законів. «Книга законів царства Вей» була в цей час доповнена ще рядом розділів, зокрема нормами права про військову справу, державне коневодство і фінанси.

Правові пам'ятки Індії. Специфічні риси права, що відобразили особливості культурного, соціально-економічного і державного розвитку Стародавньої Індії, виявилися передусім у джерелах права, серед яких особливе місце займали **дхармашастри** – збірники релігійно-етичних, правових розпоряджень, правил (дхарм) і **артхашастри** – трактати про політику і право. Поняття дхарми багатогранне. Це і релігійна добродетель, і мораль, і норма поведінки, і зведення правил, обов'язкових для кожного правдивого індуса, що регламентували різні сторони його життєдіяльності.

Нарівні з терміном дхарма в давньоіндійському праві існувало поняття «**н'я**», схоже з європейським – закон, яке мало вужче значення у порівнянні з дхармою. Н'я означала загальноприйнятну норму поведінки, порушення якої спричиняло покарання, що застосовувалося державою.

На жаль, точного часу появи дхармашастр, які в подальшому відтіснили артхашастри, не відомо. Вони містили матеріали різного походження і достовірності, сліди пізніх вставок, численних виправлень. Практично жодна дхармашастра не може бути датована більш точно, ніж в межах двох-трьох століть, бо ці брахманські твори будувалися за традиційними канонами, властивими літературі даного жанру, а саме коментар священних книг індусів – вед, з незмінними посиланнями на стародавніх мудреців.

З дхармашастр, із змістом яких можна хоч частково ознайомитися, потрібно відзначати **Манусмріті, або Закони Ману (II ст. до н.е. – II ст. н.е.)**. Поява Законів Ману і подальших дхармашастр знаменувала якісно новий етап у розвитку правової думки Стародавньої Індії, яка все більше зазнавала світського впливу і пристосовувалася до потреб практичного застосування. Це позначилося на поглибленні самого поняття дхарми, яке тлумачилося в контексті правил життя чотирьох варн.

Правові норми в Індії були більш упорядковані. Починаючи із законів Ману, вони стали **будуватися на основі 18 мотивів (норм) судового розгляду**. Перша група мотивів стосувалася **договірних відносин** – несплата боргу, застава, продаж чужого, участь у торговому або іншому об'єднанні, потім йдуть **норми, що стосуються несплати платні**, порушення угоди, скасування угоди купівлі-продажу, суперечки господаря з пастухом. Наступна група мотивів мала іншу спрямованість. Від зобов'язальних відносин укладач переходить до **конкретних т.зв. деліктів – злочинів**. Це спори про кордон (земельних ділянок), наклеп і образа дією, крадіжка, вбивство, насильство і перелюбство. Всі ці діяння, а також потрава худобою урожаю, раніше інших були закріплені в дхармашастрах, які складали ядро давньоіндійського деліктного права. Вони входили в поняття **химса** – шкоди, нанесеної особистості людини. Подальші мотиви судового розгляду, непрямо пов'язані з попередніми, стосувалися **порушення норм шлюбно-сімейного і спадкового права**, а також азартної гри, що прирівнювалася до злочинів.

Маючи внутрішню логіку, **система викладу норм у шастрах відповідно до 18 мотивів судового розгляду значно відрізнялася від сучасної галузевої системи**, бо тут не можна розділити норми цивільного і кримінального права та ін.

Отже, поява писаних законів на Сході стала найважливішою віхою в розвитку права Стародавнього Сходу, але вони не могли змінити властивий всьому порядок, за яким безпосередньому наказу вищестоячої особи, аж до правителя, або правилам моральності, зведеним у ранг загальноприйнятих настанов, відводилося головне місце в регулюванні життєдіяльності тієї або іншої країни давньосхідного суспільства. Закони не витіснили і досить поширених у всі часи на общинному рівні норм звичаєвого права, які продовжували регулювати різноманітні сторони суспільних відносин.

4. Правові інститути давньосхідних країн

За недостатністю джерел ми не маємо можливості охарактеризувати державно-правові інститути, тобто сукупність норм, які регулювали суспільні відносини у процесі організації та здійснення державної влади. Оскільки ці норми походили безпосередньо від вищої влади і охоплювали своїм регулюванням відносини, суб'єктами яких були особи при владі, то і необхідності їх надійного закріплення не було. Цього не можна сказати про т.зв. цивільно-правові інститути, які регулювали майнові та пов'язані з ними немайнові відносини, кримінально-правові інститути, що визначали злочини та відповідні до них міри покарання.

Так як норми цих інститутів відносились до широкого кола осіб, які мали їх знати, то вони знайшли своє відображення та закріплення у «законодавстві» тих часів.

Цивільно-правові інститути. Серед цивільно-правових інститутів найдавніших часів слід відмітити:

- інститут права власності;
- інститут зобов'язань;
- інститут спадкування;
- інститут, який регулював сімейно-шлюбні відносини.

Правове регулювання власності. Правові пам'ятки країн Стародавнього Сходу надають можливість розглянути розвиток форм власності і, зокрема, становлення приватної власності на землю, рабів та інше майно. Поряд з **державною власністю** досить рано з'являється **приватна власність на рухоме майно – рабів**. Власність на раба захищалася дуже енергійно. У Вавилоні людину, яка вивела за міську браму чужого раба, сховала рабів-утікачів або рабиню, чекала страта. Цирульник, який виводив тавро раба, втрачав пальці. За Законами Хаммурапі, якщо раб скаже хазяїну «ти не мій пан», то такому рабу слід було відрізати вухо. В той же час раб мушкенума мав право оженитися на вільній дівчині, мати дім, майно. Тривалий час зберігалася **общинна земельна власність**. Але поступово починала розвиватися і **державна (палацева) власність на землю**. Великими землевласниками в Єгипті та Вавилоні були храми. **Закони царя Хаммурапі розрізняють власність палацеву, храмову, общинну і приватну**, включаючи в перелік об'єктів приватної власності поле, сад, дім, рабів та інше майно. В цих Законах розглядається і особливий правовий режим так званого майна «ілку». Таке майно у вигляді поля, саду, дома, худоби надавалось воїнам за умови їх служби. Воїн володів і користувався **майном «ілку»**, але не мав права продати, обміняти його. Якщо ж воїн відмовлявся йти в похід, посилав замість себе іншу людину, він мав бути страчений, а його майно переходило найманцю. У порівнянні з іншими країнами Сходу, **власницькі майнові відносини у стародавніх євреїв були розвинені слабше**. Їх земельні володіння тривалий час не набували статусу сімейної власності: вважалось, що євреї володіють землею як би на умовах спадкового утримування від Бога за обов'язок виконувати його закони. Землі

ділилися в роду по сім'ях на 49 років, в 50-й, «ювілейний» рік проводився повний перерозподіл земель, прощалися всі борги, відпускалися на волю раби. Перерозподіл власності проводився і в кожний 7-й, «суботній» рік. Тим самим право намагалося зберегти умовно патріархальну рівність сімей. Кожний єврей, старший за віком 20 років, зобов'язаний був нести з наданого сім'ї володіння військову службу (тим, хто щойно одружувався, надавалася відстрочка від «призову» на один рік). На особливому положенні була земельна власність священнослужителів – левітів, або храмова, яка практично знаходилась в їх необмеженому розпорядженні і ніяким переділам не підлягала.

Правове регулювання зобов'язальних відносин. Давньосхідному праву були відомі різні види договорів. **Купівля-продаж** – один з найпоширеніших і найдавніших видів договору. На Сході продавалися різноманітні товари, в тому числі земля і раби. Але під час продажу землі **необхідним було дотримання особливих формальностей.** У Єгипті такий договір укладався в присутності **свідків.** Імена свідків і ціна фіксувалися в особливому документі, де записувався і текст клятви, яка проголошувалася при укладанні договору. **В Індії** при продажу землі **переважне право купівлі** належало родичам, сусідам і кредиторам, і лише після них можливість купити землю отримували всі бажаючі. Ціну землі визначали 40 сусідів. Якщо внаслідок «змагання» покупців була запропонована більш висока ціна, ніж встановлена сусідами, то залишок надходив до казни. Не менш важливим був **договір позики.** Позичаючи гроші або зерно, боржник сплачував дуже високі відсотки. **В Єгипті,** як **забезпечення договору,** фігурував навіть **заклад мумії** (майбутньої) самого боржника. **У Вавилоні,** де спершу **неспроможний боржник ставав рабом,** Хаммурапі був вимушений дещо обмежити сваволю кредитора. Боржник одержував **можливість при відсутності грошей віддати борг зерном, при відсутності зерна – хатнім майном, передати кредитору засіяне поле.** Якщо і це було неможливим, то приходилось віддавати в **боргову кабалу строком на три роки членів сім'ї боржника.** Коли врожай боржника гинув через повінь або засуху, то він звільнявся від сплати відсотків за цей рік. Своєрідністю відзначався договір позики **в Індії.** **Розмір відсотків залежав тут від варни боржника:** для брахмана він становив 2% на місяць, для кшатрія – 3%, для вайш'ї – 4%, для шудри – 5%. Кредитору **дозволялось будь-яким засобом примушувати боржника до сплати боргу:** хитрістю, насильством тощо. Якщо боржник не мав змоги вчасно сплатити борг, наслідки залежали також від варни, до якої він належав. **Боржник рівної або нижчої варни, ніж кредитор, повинен був відробити борг.** Боржник вищої варни мав право сплачувати борг поступово.

Добре відомі були також **договори дарування, перевезення, оренди, зберігання** тощо. В Індії практикувалось надання речі напрокат, спільне користування житлом, зерно-сховищем тощо. На кінець рабовласницького періоду набув поширення **договір особистого найму.** Наймані робітники використовувались в землеробстві, скотарстві, торгівлі. Широке розповсюдження

одержав і **договір земельної оренди**.

Правове регулювання сімейно-шлюбних відносин. Цей інститут був досить розвинутий у всіх народів Стародавнього Сходу, особливо у **євреїв**. У їх релігійно-правовій традиції **сім'я** займала значно більше місця в загальному укладі, ніж це було в інших народів Сходу. Зберігання сімейних устоїв зумовлювало інші правові начала і в майнових, і в карно-правових відносинах. Залишаючись патріархальною, старосєврейська сім'я в більшій мірі обмежувалася кровнородинними зв'язками, які доповнювалися релігійною спорідненістю. **Шлюб** для євреїв **визнавався** не тільки бажаним, але і прямо **обов'язковим для всіх, хто досягнув 13 років**; від шлюбу звільнялися тільки ті, що «вивчають закон», а для священиків шлюб не був заборонений. Формально шлюби могли бути і різноплемянними, але священного характеру їм додавала тільки релігійна єдність.

Форми шлюбу у країнах Сходу були різними. Він укладався від імені **батьків нареченого і нареченої**. У євреїв батько або брат виступали також у ролі жерця при його укладанні. Самій процедурі передувало **обов'язкове заручення**, а весілля здійснювалося через 7 днів. Укладався шлюб **або письмовим договором, або узаконенням співжиття**. Часто шлюб був неприхованим **продажем дівчини**. Так в **Індії**, в деяких випадках **наречений сплачував за дівчину гроші або давав батькам бика або корову**. У **Вавилоні** наречений сплачував батькові дівчини особливу викупну платню – **терхатум**.

Становище чоловіка і дружини в шлюбі істотно відрізнялося. У євреїв при першому вступі в шлюб жінка зобов'язана була засвідчити свою непорочність, в іншому випадку наречена могла бути вбита перед будинком свого батька. Для чоловіка в принципі допускалося багатоженство заради дітородіння, однак мати більше трьох дружин вважалося порушенням заповіді. У Вавилоні чоловік при наявності дружини мав право взяти собі ще наложницю. Порядок визначення старшинства дружини був різним, наприклад, в Індії він визначався варною приналежністю, в Китаї головною дружиною вважалась перша.

Досить детально в законах регулювалися взаємні обов'язки чоловіка і дружини. Чоловік повинен був надавати прожиток дружині, одягати її і мати з нею співжиття. Дружина зобов'язувалася бути вірною і слухняною чоловіку; всі свої майнові придбання повинна була передавати йому. **В Законах Ману** сказано про **панування чоловіка над своєю жінкою**. Вважалося, що ані дівчина, ані літня жінка не мають права щось робити з власної волі навіть у своєму домі. В дитинстві жінка повинна підкорятися батькові, в молодості – чоловікові, після смерті чоловіка – своїм синам. Дуже обмеженими були і майнові права жінки.

Вавилонський шлюб будувався на дещо інших основах. Тут **дружина могла сама укладати договори, виступати в суді тощо**. Деякою майновою **самостійністю користувалась заміжня жінка в Єгипті**.

Розірвання шлюбу, як правило, міг вимагати лише чоловік. В Індії вважалося, що ані продана, ані покинута дружина не звільнялась від свого чоловіка.

Однак, «якщо дружина не народить дітей, – стверджували **Закони Ману**, – можна взяти іншу на восьмому році, якщо народжує дітей мертвими – на десятому, якщо народжує (тільки) дівчат – на одинадцятому, але якщо говорить грубо – негайно». Відповідно до Законів Хаммурапі причиною розлучення могли бути безплідність дружини, серйозна хвороба тощо. Жінка не могла укласти новий шлюб, якщо чоловік потрапив у полон, залишив общину тощо. У **законах Мойсея розлучення визнавалось можливим з ініціативи і чоловіка, і дружини**. Жінка могла розлучитися без будь-яких причин, якщо вона була взята заміж у віці молодше ніж 13 років. У решті випадків необхідно було обґрунтувати порушення чоловіком його подружніх обов'язків. Заборонялося поновлювати вже колись розірваний шлюб. Найбільш своєрідним інститутом давньосхідного шлюбного права був **звичай**, що у євреїв має назву **левірат**. Після смерті чоловіка, вдову зобов'язаний був взяти заміж його брат або старший родич. Відмова розглядалась як грубе порушення звичаю і образа: вдова, знявши свої черевики, плювала в обличчя відказнику.

Правове регулювання спадкових відносин. По-різному вирішувалось і питання про успадкування. В Китаї спадкоємцем був старший син першої дружини. Коли не було синів, право успадкування переходило до інших родичів померлого, і тільки за їх відсутністю спадкоємницею ставала дружина. **Сини були головними спадкоємцями і в Індії**. Але тут вирішального значення набувала належність матері до певної варни. Наприклад, якщо брахман мав дітей від жінок різних варн, то син брахманки одержував 4 частки, син кшатрійки – 3 частки і т.д. Трохи інший порядок був у **Вавилоні**. **Спадщина розподілялась тут порівну між синами**. Дочки одержували свої частки у вигляді приданого. В Єгипті діти (і сини, і дочки) **успадковували порівну**. Щоправда, деяку перевагу отримував старший син. У євреїв старший син повинен був в будь-якому випадку отримати половину майна. При відсутності сина могли успадковувати і дочки, за відсутністю їх, вступали в свої права брати, дядьки по батькові. Вдова мала право на повернення приданого і на виділення спеціальної частини колишнього майна.

Злочини і покарання. Злочини у давньосхідному праві. В розробці правових питань, пов'язаних із злочинами і покараннями, домінуюче положення займав Китай. **Традиційне право Китаю розвивалося в основному як карне право**, норми якого пронизували сферу і шлюбно-сімейних, і інших цивільних відносин. Поняття злочину пов'язувалося з виявом злочинної волі людини. Правопорушник розглядався як «низька людина». Його «низькість» визначалася тим, що він виступав носієм цієї згубної, злочинної волі, яка, залежно від характеру злочину, могла зруйнувати або весь світ, або порядок, гармонію в тій соціальній групі, до якої злочинець належав.

У ханьському Китаї, згідно з конфуціанським принципом «якщо воля добра, людина не порушує закон», стало складатися специфічне вчення про форму провини, враховуватися злочинна воля при визначенні міри покарання. Вимога **врахування волі злочинця була закріплена законом в 120 р. до н.е.** Відповідно

до неї в китайському праві **почали виділяти навмисні і ненавмисні злочини, злочини, здійснені з наміром і без такого, а також помилкові.** Одне покарання наступало за умисний наклеп, інше, більш легке, за донос, що не підтвердився. Покарання за тілесне пошкодження залежало від того, було воно нанесено з «лиходійським наміром» або в бійці.

В цьому проявилася певна закономірність, яка пройшла через століття і майже тисячоліття. Ще задовго до того, **в Законах Хаммурапі, інколи брався до уваги намір особи, яка вчинила злочин.** Так, необережне вбивство під час бійки каралося не стратою, а штрафом. **В індійському праві розрізнялись злочини навмисні, випадкові та вчинені через незнання.** Були відомі поняття **крайньої необхідності та необхідної оборони.** Людина, яка обороняла себе, жінку або брахмана і убила того, хто нападав на них, не чинила злочину.

Концепція «злочинної волі» в Китаї визначала і зміст таких інститутів, як **співучасть і груповий злочин.** Ще на рубежі нової ери склалася особлива норма, згідно з якою ватажком у злочинній групі вважалася особа, що безпосередньо замислила злочин, спланувала його. Злочин визнавався груповим, якщо його було здійснено за попередньою змовою, в іншому випадку учасники злочинної групи відповідали кожний окремо. Виділення ватажка, ідейного натхненника злочину, вина якого вважалася особливо тяжкою в порівнянні з іншими учасниками злочинної групи, було кроком уперед.

Перелік злочинів і провин, що заслуговували на покарання, був величезним. Наприклад, у кодексі Мувана (період Чжоу) **нараховується 3000 провинностей,** за які призначалося те чи інше покарання. Серед них, перш за все, можна виокремити т.зв. **злочини проти держави:** змова, заколот, видача державної таємниці тощо. В Китаї за часів династії Цинь за найменше висловлення де-небудь незадоволення імператором все навколишнє населення знищувалося. Той, хто ганьбив існуючі порядки і посилався на давнину, карався смертю разом з усім родом.

В Індії тяжке покарання було передбачене за незаконне носіння зброї з «ворожими» намірами, самий високий штраф накладався за ганьбу своєї країни або села. Якщо непокоря наказу глави села каралося штрафом, то можна уявити, як тяжко каралося непокоря наказу царя.

До цієї групи злочинів також належали т.зв. **посадові злочини,** до яких, наприклад, **в Індії відносилися:** хабарництво службовців царя, їх зловживання, складання помилкових наказів тощо. **У Китаї** ще в давнину була введена та стала традиційною **відповідальність вищестоячих і нижчестоячих товаришів чиновника, що здійснив помилку або провину по службі.** В III ст. до н.е. введено і відповідальність чиновників, які знали про вину свого колеги і не донесли на нього.

Суворо каралися і ті, які чинили **релігійні злочини.** У євреїв найтяжчим злочином вважалося **пряме порушення заповідей.** До таких були віднесені:

створення богів-кумирів, лихослів'я на адресу родичів, порушення польової межі, мінливий суд, перелюбство з рідними, твариноложество і гріховні сексуальні дії, таємне вбивство і наймане вбивство. Всі ці види злочинних дій (конкретні злочини могли бути більш різноманітними) однозначно каралися смертю.

Схожим на давньоєврейське право в цій частині, було **давньоіндійське право**. Так, до великих гріхів **Закони Ману** відносять такі діяння, які спричиняли за собою ритуальну нечистоту винного і необхідність важкого спокутування, зокрема, вбивство брахмана, пияцтво, крадіжка, перелюбство з дружиною гуру (вчителя), а також співтовариство з таким грішником. Їх наслідком було покарання аж до позбавлення всієї власності і вигнання з країни. Відповідне покарання покладалося за таке діяння, як ганьба богів і святинь тощо.

Знає давньосхідне право і **злочини проти особи**. Закріплені в **Законах Хаммурапі** такого роду злочини: навмисне або ненавмисне вбивство (вбивство дружиною чоловіка, невдала операція лікаря, що спричинила смерть хворого, доведення до смерті голодом боржника в будинку кредитора тощо), тілесні пошкодження, образа словом і дією, помилкові обвинувачення, наклеп тощо є характерними для всіх країн Сходу.

В Індії самим тяжким злочином вважалося вбивство брахмана, тілесні пошкодження розглядалися в контексті образи дією, до їх числа відносилися, наприклад, дотик, замахування, удар.

Одним з великих гріхів і тяжких злочинів було перелюбство. В **Законах Ману** норми про перелюбство йдуть услід за вбивством. Всі, винні в перелюбстві (якому дається дуже широке тлумачення, що включає, зокрема, таємну бесіду з чужою дружиною, послужливість, загравання з нею, дотик до її одягу і прикрас тощо), підлягають страті. Відмінностей між перелюбством і зґвалтуванням (позбавлення честі дівчини проти її волі) не проводилося. Цей злочин спричиняв тілесне покарання, відрізання пальців, якщо злочинець був не рівний за становищем з потерпілим. Рівний за становищем звільнявся високим штрафом. Невірну дружину, «знахабнілу внаслідок знатності родичів», **Закони Ману** рекомендували зацьковувати собаками, а її коханця спалювати на розжареному залізному ложі. Карався чоловік за злочинне співжиття з вільною жінкою, при цьому враховувалося її соціальний стан і чи охоронялася вона. Якщо шудра мав співжиття з жінкою з вищої варни, він підлягав кастрації.

Наступну групу складали **злочини проти власності**. Злодії і покупці краденого у приватних осіб, за Законами Хаммурапі, суворо каралися, але особливо охоронялася власність палацу або храму. До майнових злочинів, крім крадіжки і грабежу, відносилися зняття з раба його знаків рабства, шахрайство тамкара відносно позикодавця, пошкодження і знищення чужого майна, зокрема, затоплення через недбайливість чужого поля водою зі свого арику або дамби, потрава поля худобою тощо. У давньоіндійському праві майнові злочини: крадіжка, грабіж розглядалися як однопорядкові явища із злочинами проти особи,

наклепом, перелюбством, бо майно в правосвідомості стародавнього індуса було немов би продовженням особистості, нерозривно пов'язане з нею. Також були відомі злочини проти сім'ї, сімейних устоїв. Суворо каралися: вбивство батька, матері, чоловіка, їх поранення або образа. **За Законами Хаммурапі** – це кровозміщення, невірність дружини, її розпусна поведінка, згвалтування, викрадення і підміна, втеча жінки від чоловіка, приховування втікача, увезення заміжньої жінки тощо. **У Китаї**, відповідно до канонів конфуціанської моралі, виділялися такі злочини, як неповага до батька, до старших у сім'ї. **У Вавилоні** сину, який ударив батька, слід було відрубати руку.

В окрему групу можна виділити **воєнні злочини**. У тому ж Китаї суворо карався воїн, що не виявив мужності, перейшов на бік ворога, порушив військову дисципліну тощо.

В Індії були злочини, направлені проти самої системи варн. Жорстокого покарання зазнавав шудра, який видавав себе за брахмана, людина нижчої варни, яка насмілювалась зайняти місце поруч з представником вищої варни.

Покарання у давньосхідному праві. Покаранню у Стародавньому Сході надавалось особливе значення. **В Індії** воно розглядалось як **основний засіб управління**. «Де покарання процвітає, – сказано в Законах Ману, – там піддані не обурюються». **Покарання відрізнялися жорстокістю, їх основною метою часто було залякування.** Наприклад, широко застосовувалася **кара на смерть**. **У Законах Хаммурапі вона згадується більш ніж у 30 випадках.** Закони Ману, Кодекс Мувана проводять відмінність між **простою стратою** (відрубання голови) і **кваліфікованою**. У Вавилоні, Індії, Китаї злочинців спалювали, топили, саджали на палю, закопували живцем у землю, розрізали на частини. **Найсуворіші покарання були властиві Китаю, де смерть передбачалася в 200 випадках.** **В Індії** ця міра покарання могла бути замінена в ряді випадків сплатою вищого штрафу – 1000 пан (середній штраф 500 пан, нижчий 250 пан), що ставило в нерівне правове становище бідного і багатого злочинця. До брахманів смертна кара не застосовувалася, до неї прирівнювалася своєрідна цивільна смерть, пов'язана з публічним оголенням, тавруванням, вигнанням з варни і країни. У Китаї також дозволялося відкупитись від кари на смерть.

Часто зустрічались **покарання, які передбачали каліцтво:** відрубання ноги, руки, відрізання носа, язика тощо. В Індії від такого покарання можна було відкупитися, сплативши певну торбу грошей. В іньському Китаї застосовувалося биття палицями, відрізання носа, підсмаження на вогні, відрубання руки, ноги, виколювання очей. **В Уложенні Мувана було виділено п'ять основних покарань,** три «ісін» (відрізання носа) – за 1000 різних провинностей; «фей син» (відрізання ніг) – за 500 провинностей; «чужин» (кастрація для чоловіків і перетворення в рабинь-затворниць жінок) – за 300 провинностей. Крім перерахованих, у кодексі ще вказані биття палицями, удари батагом, відрізання вух тощо.

Практикувалося також **таврування злочинців.** Ще шаньсько-іньському

Китаю, наприклад, була відома особлива система символічних покарань («сян»), коли відрізання ноги замінювалося фарбуванням тушшю коліна, смертна страта – носінням полотняної сорочки та інші. Суспільство тим самим намагалося перевиховувати злочинця, виставляючи його на загальне засудження і презирство. Пережитки символічних покарань зустрічалися і в період Чжоу, де за 1000 різного роду провинностей застосовувалося покарання «мо-сін» (клеймо тушшю на обличчі).

Покаранням також було **обернення в рабство, конфіскація майна, заслання**. У Китаї засуджених відправляли на важкі роботи в рудники, на будівництво різних споруд.

Часто **карали не тільки винного, але і його родичів**. У глибоку давнину винищувався весь рід злочинця. У циньському Китаї за державні злочини страчували не тільки злочинця, але і три покоління його родичів по лінії батька, матері і дружин. Страті таких злочинців передували всі інші покарання, спочатку татуювання, а потім забиття палицями. Тим злочинцям, хто наводив наклеп, лихословив, ображав, проклинав імператора, відрізали язика.

Розповсюдженим видом покарання були **грошові штрафи**. Дуже часто зустрічалось **відшкодування збитків**. В Єгипті крадіжка храмового майна каралася штрафом у розмірі сторазової вартості краденого. В Індії кшатрій, вайш'я і шудра, що не мали можливості відразу сплатити увесь штраф, повинні були його відробити. Брахман мав право виплачувати його поступово.

Тривалий час у давньосхідному праві зберігались пережитки родового ладу. Так, у Законах Хаммурапі передбачалася **можливість самосуду**. Злодія, якого піймали під час пожежі, наказувалося кинути у вогонь. Зберігався **принцип колективної відповідальності общини**. Якщо на її території траплялося пограбування і грабіжника не було встановлено, то відповідальність покладалась на общину в цілому. Багато статей Законів Хаммурапі побудовано на **принципі таліону** – «око за око, зуб за зуб». Китайські правителі протягом тривалого часу безуспішно боролися з цим пережитком.

У всіх правових збірниках виразно проявився **класовий характер покарання**. **В Індії покарання залежало від варни**. За недозволені зносини з брахманкою кшатрій, наприклад, карався штрафом, вайш'я – конфіскацією майна, а шудру чекала кара на смерть. **У Законах Хаммурапі** покарання визначалося **кастовою приналежністю сторін**. Якщо авілум виколе око авілуму, то вступав у дію принцип таліону, коли таке ушкодження заподієне мушкенуму, винний сплачував штраф. **У Китаї** значні пільги було надано чиновництву. За невелику провину чиновника понижували в ранзі, за більш серйозну – позбавляли посади, і тільки за такий злочин, як зрада, його чекала смертна кара.

Судовий процес. Характерною рисою судового процесу в країнах Стародавнього Сходу було те, що в судочинстві **не проводилося відмінностей між цивільними і карними справами**. У Єгипті, Вавилоні, Індії **судова справа**

починалася з подачі позовної заяви і свідчення в суді позивача, потім відповідача, якого потерпілий, як правило, мав сам доставити в суд. Виключення робилося для особливо небезпечних злочинців, розшук і арешт яких були справою царських чиновників. У Китаї справа могла починатися не тільки із заяви, але і з доносу в повітову управу або окружне управління. Донос, особливо стосовно крадіжки і вбивств, мав бути точно визначеним, неточність спричиняла за собою покарання. «Право» на донос залежало від соціального стану особи, її місця в системі кровнородинних зв'язків, за винятком доносу про злочин проти государя і держави. Жорстоко, на основі принципу «повернення обвинувачення», карався брехливий донощик. У цьому випадку донощиків загрожувала та ж кара, яка передбачалася особі за правдивий донос. Заборонялися під загрозою смертної кари доноси на батьків, діда, бабку й інших близьких родичів, крім вбивства батька, при якому донести можна було навіть на матір. Підлягали удавленню раби, що донесли на свого господаря, за винятком обвинувачення останнього в заколоті і зраді. Заборонялись анонімні доноси, засуджені за таким доносом звільнялися.

Докази суду в давньосхідних країнах, як правило, представляли самі позивач і відповідач. Важливим засобом доведення були **покази свідків**. В Індії існувало жорстке правило, коли свідок повинен бути рівним за соціальним статусом тій стороні в процесі, відносно якої він свідчить. Лише у разі тяжких злочинів (крадіжка, насильство та ін.) свідки не перевірялися дуже ретельно. І тільки при відсутності належних свідків дозволялося приймати свідчення дитини, старого, учня (відносно вчителя), родича, раба і жінок. Лжесвідчення вважалося злочином, що карається іноді штрафом, рівним десятикратній сумі позову, або вигнанням з країни. Покази свідків вважались особливо надійними, якщо вони **супроводжувалося клятвою**. Кожний, хто приносив клятву, передбачав у ній те покарання, якого він повинен буде зазнати, якщо клятва виявиться помилковою. У Вавилоні клятва могла звільнити від переслідування людину, що «не затримала збіглого раба», пастуха, що не зберіг стадо через причини, які від нього не залежали, вирішити суперечку між орендарем і орендодавцем про стягнення збитків, зняти всі обвинувачення з жінки, на яку зведено наклеп чоловіком тощо. Відмова від клятви в суді означала втрату спірної речі або суми. Клятва давалася перед жерцями, клялися ім'ям царів, богів, святилищ.

З давніх часів застосовувався **суд божий – ордалії**, тобто «випробування вогнем, водою, отрутою, вагою». Так, у вавилонському та індійському праві неодноразово згадується випробування підозрюваного в річці. В Індії, оцінюючи покази свідків, суддя повинен був стежити за їх голосом, рухами, жестами тощо.

Майже в усіх давньосхідних державах важливу роль при вирішенні майнових справ відігравали такі докази як **письмові документи**. Відмінна особливість документу – його формалізм, що поєднувався з діловою стислістю. Щоб виключити можливість внесення будь-яких змін, на правовий документ ставилася печатка. З метою правильного його складання видавалися юридичні довідники, допомоги, в

яких приводилися практичні приклади їх складання.

Судовий процес **відбувався публічно, у формі змагання сторін** – потерпілого, який виступав як обвинувач, і обвинувачуваного, тому він **називався звинувально-змагальним**.

Згодом з'являються елементи т.зв. **розшукового процесу**, коли держава починає відігравати все більш активну роль у виявленні та затриманні злочинців, їх звинуваченні в суді. У Китаї та Індії з цією метою використовувались спеціальні агенти, система кругової поруки тощо. Основним доказом стало **визнання обвинувачуваного**, а для цього застосовувались тортури. Циньське керівництво з розслідування карних злочинів свідчить про застосування тортур у судах у тому випадку, «якщо злочинець був викритий, але відмовлявся визнати себе винним, або якщо злочинець міняв своє свідчення в ході дізнання». Діяв **принцип презумпції винуватості обвинувачуваного**. Гарантією від зловмисного застосування тортур, биття палицями було покарання слідчого каторжними роботами за смерть обвинувачуваного під тортурями. Судова справа вважалася закінченою після видачі **суддею рішення, яке він не міг змінити**. У Єгипті, наприклад, воно оголошувалося без мотивів. Суддя безмовно прикладав до лоба тієї сторони, на чю користь вирішена справа, зображення істини, яке він носив на шії. Рішення суду про страту приводилося у виконання негайно і публічно.